

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

موانع فرزندآوری در عصر حاضر و راه‌کار برون رفت از آن

زهرا مجاوری^۱

چکیده:

فرزندآوری، افزایش جمعیت و داشتن کشوری با جمعیت جوان به عنوان مسأله‌ای اساسی از جهات دینی، فردی، خانوادگی و کشورداری حائز اهمیت است؛ اما در ایران اسلامی عوامل مختلفی باعث کاهش فرزندآوری در سال‌های اخیر گشته است. بنابر گفته متخصصان اگر جلوی روند این رکود گرفته نشود به بحرانی تبدیل می‌گردد که آثار سوء فراوانی بر روی کشور و مذهب تشیع بر جای می‌گذارد؛ بنابراین جهت جلوگیری از آن، باید موانع فرزندآوری بررسی و راه‌هایی برای رفع آن اندیشیده شود. این نوشتار در حیطه علوم اجتماعی و با روش کتابخانه‌ای به این وظیفه می‌پردازد. موانع در بخش‌های سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی قابل طرح بوده و برای رفع هر یک راه حل‌های متعددی وجود دارد که گاهی تک بعدی هستند، مثل اعطای وام؛ و گاهی یک راه حل ابعاد مختلف را هدف دارد، مانند ایجاد یک ستاد ملی.

کلیدواژه‌ها:

جمعیت، فرزندآوری، اقتصادی، فرهنگ‌سازی.

مقدمه: 4

فرزندآوری موضوعی است که با طبیعت بشر آمیخته و هر زوجی پس از ازدواج با آن روبه رو می‌شود. هیچ کسی نیست که با خود صادقانه بنگرد و مزایای داشتن فرزند را رد کند. فرزند در مضامین اسلامی از نعمات الهی برشمرده شده^۱ و بر فرزندآوری تأکید ویژه شده است؛ برای مثال رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمودند: «چه چیز مؤمن را باز می‌دارد از این‌که همسری را اختیار کند بدان امید که خداوند فرزندش را به او روزی دهد که زمین را به لا اله الا الله سنگین کند؟»^۲ فرزندآوری با عباراتی همچون جوان بودن جمعیت یک کشور گره خورده است. متخصصان روز نیز داشتن کشوری جوان را باعث کارآمدی، رشد و بالندگی آن می‌دانند. اما فرزندآوری و ازدیاد جمعیت در هر دوره از زمان در گذر تاریخ به علل گوناگون دستخوش تغییرات بوده است. برخی از این تغییرات طبیعی و برخی بر اساس برنامه‌ریزی و سیاست‌گذاری‌های بشر به خصوص توسط رهبران یک جامعه، بوده است. جمهوری اسلامی ایران نیز همچون سایر کشورها از این تغییرات مصون نبوده است. آمارها نشان می‌دهد در چند سال اخیر، میزان رشد جمعیت به شدت در ایران کاهش یافته به طوری که به زیر حد جانشینی رسیده و با ادامه این روند ایران در چند سال آینده جزء پیرترین کشورهای جهان خواهد شد. پیر شدن جمعیت یک کشور و عدم رشد جمعیت آن، علاوه بر ایجاد تأثیرات منفی در کشور، بر روی جهان اسلام و مذهب تشیع هم اثرات سوئی بر جای خواهد گذاشت. حال با وجود اینکه متخصصان و مسئولین چند سالی است که خبر از این بحران داده‌اند، آمارها تغییر چندانی در رشد جمعیت را نشان نمی‌دهند. بنابراین سوال اینجاست که چه عواملی باعث شده فرزندآوری میان مردم کاهش یابد؟ و چه راه‌هایی برای از میان بردن این موانع وجود دارد؟ قطعاً برای جلوگیری از بحران سالمندی که مضرات مختلفی برای میهن اسلامی ما دارد، نیاز است که این عوامل شناسایی و رفع شود. مقاله حاضر بر آن است که با روش کتابخانه‌ای، به بررسی موانع فرزندآوری پرداخته و سپس پیشنهادهایی برای رفع این موانع ارائه دهد. یکی از مهم‌ترین عوامل مؤثر در کاهش نرخ رشد جمعیت ایران، اجرای سیاست کنترل جمعیت از سال ۱۳۶۸ بوده است. همان‌طور که اشاره شد مقوله فرزندآوری از ابتدای خلقت بشریت مورد توجه بشر بوده و مقوله ازدیاد یا کاهش آن

۱ نحل، ۷۲.

۲ ابن بابویه، من لا یحضره الفقیه، ج ۳، ص ۳۸۲

پس از شکل‌گیری جوامع رواج یافته است. اما اهمیت آن برای ایران اسلامی، یک بار در همان سال ۱۳۶۸ جهت ایجاد سیاست کنترل جمعیت و یک بار هم از حدود سال ۱۳۹۰ برای جلوگیری از کاهش نرخ رشد، توسط متخصصین روشن شد. از آن سال تحقیقات گوناگونی بر روی این مسأله صورت گرفته و برخی کتب هم به چاپ رسیده است. مثل کتاب «ایران جوان بمان»، نوشته محسن عباسی ولدی، که در نه بخش با عناوینی همچون تاریخچه کنترل جمعیت، کاهش جمعیت و عواقب سالمندی و غیره، در سال ۱۳۹۲ به چاپ رسید. از دیگر کتبی که می‌توان به آن اشاره کرد، «یک نان آور بیشتر» نوشته صالح قاسمی که در سال ۱۳۹۷ به چاپ رسیده است؛ این کتاب در ۵ فصل و یک فصل الخطاب به پاسخ ۳۳ پرسش پرداخته است، از جمله پرسش‌های اجتماعی، اقتصادی، اعتقادی و غیره. اما آنچه این مقاله را از سایرین متمایز می‌کند شیوه گردآوری مباحث و اشاره به برخی نکات ناگفته و همچنین پرداختن به راه‌حل‌های کاربردی است.

مفهوم شناسی:

جمعیت

- معنای لغوی: معانی متفاوتی برای آن ذکر شده از جمله: مردم یا موجودات زنده‌ای که در یک جا گرد آمده باشند؛ گروهی از مردم؛ انبوهی از مردم.^۱
- معنای اصطلاحی: به مجموعه افرادی از یک گونه که در یک مکان و زمان زندگی می‌کنند، جمعیت گفته می‌شود.^۲
- منظور ما اینجا از جمعیت، تعداد افراد حی و حاضر در ایران است.

۱ فرهنگ فارسی عمید.

۲ <https://fa.wikipedia.org/> جمعیت

فرزندآوری

فرزندآوری یکی از سفارشات مورد تأکید دین اسلام است. قرآن کریم در چندین آیه به نحوه‌های مختلف به فرزند و فرزندآوری پرداخته است؛ مثلاً در آیات مختلف از فرزند به مثابه نعمت، زینت، متاع، امتحان و بشارت^۴ یاد شده است. روایات نیز در این زمینه متعدد است. در روایتی از امام صادق علیه السلام آمده است: «رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمودند: بر تعداد فرزندان بیافزایید تا در روز قیامت به فزونی شما بر امت‌ها تفاخر کنم».^۷

فرزندآوری و افزایش جمعیت، آثار و فواید بسیاری برای جامعه اسلامی دارد؛ از جمله: حفظ قدرت نظامی، سیاسی و مذهبی، پویایی اقتصادی، فرهنگی، اجتماعی و غیره. مقام معظم رهبری مدظله در این باره می‌فرمایند:

« من در صحبت‌های اخیر چند بار تکرار کرده‌ام که کشور بایستی قوی بشود؛ قوی شدن کشور جزو هدف‌های ما است. این هم از خطوط اصلی نسخه‌ی بعثت است؛ این هم از بعثت گرفته شده؛ این هم از قرآن گرفته شده. قرآن می‌فرماید که «وَأَعِدُوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ»؛ هر چه می‌توانید قوت را زیاد کنید. حالا این قوت در وهله‌ی اول، در نگاه اول، ممکن است قوت نظامی به نظر برسد، لکن ظاهراً خیلی وسیع‌تر از دامنه‌ی قوت نظامی است. ابعاد قوت ابعاد وسیعی است؛ ابعاد اقتصادی دارد، قوت اقتصادی، قوت علمی، قوت فرهنگی، قوت سیاسی - که زمینه‌ساز قوت سیاسی، استقلال سیاسی است - و قوت تبلیغی. با گذشت زمان، عرصه‌های دیگری برای تقویت کشور و ملت به وجود می‌آید. فرض کنید امروز حفظ جمعیت جوان کشور یکی از ابزارهای قوت است؛ اینکه بنده زیاد روی موالید تکیه می‌کنم، به خاطر این است. کشور ما امروز کشور جوانی است؛ اگر چنانچه موالید در این کشور به قدر لازم و به قدر کافی تولید نشوند - که الان به قدر کافی

۱ نحل (۱۶)، ۷۲.

۲ کهف (۱۸)، ۴۶.

۳ آل عمران (۳)، ۱۴.

۴ انفال (۸)، ۲۸.

۵ هود (۱۱)، ۷۱.

۶ « قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ أَكْثَرُوا الْوَلَدَ أَكْثَرَ بِكُمْ الْأُمَّمَ غَدًا ».

۷ کلینی، الکافی، ج ۶، ص ۲.

نیست- چند صباح دیگر، چند سال دیگر نسل جوان در کشور کمیاب خواهد شد. آن وقت کشوری که در آن جوان کم است، پیشرفتش [هم] کم است. یکی از ابزارهای قدرت حفظ اکثریت جوان در جامعه است»^۱.

اما آمارها نشان می‌دهد که طی چند سال اخیر فرزندآوری با کاهش بیش از اندازه روبه‌رو بوده و حتی به زیر سطح جانشینی رسیده است و اگر این روند ادامه یابد ایران به یکی از پیرترین کشورهای جهان تبدیل خواهد شد که این خود مضرات و آفات بسیاری به همراه دارد.

از جمله معضلات می‌توان به این موارد اشاره کرد: هزینه نگهداری از سالمندان چه برای فرد چه جامعه بالا می‌رود، کم شدن نیروی کار و در نتیجه کاهش تولید - و افزایش وابستگی به بیگانه-، مهاجرت و در پی آن تغییر فرهنگ، ضعیف شدن نیروی دفاعی کشور، کاهش جمعیت جوان، نخبه و نیرومند و در نتیجه مختل شدن بسیاری از فعالیت‌هایی که فقط به واسطه جوانان می‌تواند موفقیت آمیز باشد.^۲

بر اساس نتایج سرشماری ۱۳۷۵ متوسط رشد سالانه جمعیت روند کاهشی به خود گرفته به طوری که به ۱/۹۶ درصد رسیده است و این روند کاهشی تا سال ۱۳۹۵ نیز ادامه داشته است. متوسط رشد جمعیت کشور در سال ۱۳۹۵ نسبت به سال ۱۳۹۰ به میزان ۰/۰۵ درصد، نسبت به سال ۱۳۸۵ به میزان ۰/۳۸ درصد، نسبت به سال ۱۳۷۵ به میزان ۰/۷۲ درصد و نسبت به سال ۱۳۶۵، ۲/۶۷ درصد کاهش داشته است.^۳

در بررسی‌هایی که چند سال اخیر به خصوص پس از هشدار رهبر انقلاب صورت گرفته، علل متعددی که باعث این اتفاق گشته، مطرح شده است. اما با وجود همه این هشدارها از جانب مسئولین هنوز هم تغییر چشم‌گیری در روند رشد فرزندآوری صورت نپذیرفته است؛ بنابراین برای خروج از این بحران باید به دقت بررسی شود که چه موانعی بر سر راه فرزندآوری واقع شده و راه حل و گشایش این موانع چیست. در طی بررسی‌ها موانع متعددی مشخص شد که گره خوردگی و رابطه خاصی میان آن‌ها مشاهده می‌گردد؛ به همین خاطر ممکن است در نگاه اول قابل تمییز نباشند اما تفاوت زیادی به خصوص در راه حل آن‌ها وجود دارد.

۱ سخنرانی نوروزی خطاب به ملت ایران، ۱۳۹۹/۱/۳، <https://farsi.khamenei.ir/>

۲ برگرفته از: ولدی عباسی، ایران جوان بمان.

۳ مرکز آمار ایران، بررسی روند تغییرات ساختار و ترکیب جمعیت کشور و آینده آن تا افق ۱۴۳۰ شمسی، ص ۲.

در این نوشتار ابتدا مشکلاتی که به نظر می‌رسد در سطح جامعه ممکن است وجود داشته باشد مطرح و سپس راه‌حلهایی پیشنهادی ارائه می‌شود. این که کدام یک از این مشکلات بیشتر جامعه را درگیر خود کرده، نیازمند کار کارشناسی و آمارگیری‌های دقیق و جامع است که از عهده این نوشتار خارج می‌باشد.

موانع فرزندآوری

۱. مشکلات مالی و اقتصادی:

در چند سال اخیر با افزایش مشکلات مادی در سطح کشور همچون افزایش روند گرانی‌ها، تعطیلی بسیاری از مراکز کاری مثل کارخانه‌ها و به تبع آن‌ها افزایش بیکاری و فقر، فکر کردن به فرزندآوری و یا افزایش تعداد فرزند برای بسیاری از خانواده‌ها مشکل گشته است. مهمترین مشکلاتی که استانهای مختلف کشور ما با آن مواجه هستند، عبارتند از: توزیع نابرابر درآمدها، ناعادلانه بودن میزان بهره‌مندی اقشار آسیب‌پذیر و محروم جامعه از یارانه‌ها (غیر هدفمند توزیع شدن یارانه‌ها)، عدم بهره‌مندی مطلوب اقشار کم درآمد جامعه از امکانات عمومی (اجتماعی، فرهنگی و آموزشی)، فقدان یک نظام جامع و فراگیر تأمین اجتماعی و غیره.^۱

در این روند برخی خانواده‌ها به طور کلی فرزندآوری یا افزایش آن را حداقل برای چندین سال کنار گذاشته‌اند و برخی دیگر اما، در صورت بهبود شرایط، حاضر و یا مشتاق به این امر مبارک هستند.

نکته دیگری که در این زمینه حائز اهمیت است، آن است که این مانع گاهی به طور حقیقی برای افراد وجود ندارد؛ بلکه به صورت یک مانع فکری است؛ یعنی برخی خانواده‌ها مشکل مالی به شکل واقعی ندارند بلکه یک تفکر نادرست و یا یک ترس دارند و با خود می‌اندیشند اگر فرزند بیاورند چگونه زندگی او را به بهترین شکل ممکن اداره و نیازهای وی را فتق و رفع کنند. در این خصوص باید بر روی عقاید افراد کار شود. در دین اسلام از این که از ترس فقر، ازدواج

۱ ارضوم چیلر، ابعاد گوناگون فقر در ایران، ص ۸۸.

یا فرزندآوری ترک شود به شدت نهی شده است؛ چراکه بندگان طبق مبانی توحیدی، باید بر رزاقیت خداوند و در عین حال رحمنیت و رحیمیت وی اعتماد داشته باشند. چنانچه خداوند در قرآن کریم می‌فرماید: «فرزندان خود را از بیم تنگدستی مکشید؛ ما شما و آنان را روزی می‌رسانیم»^۲.

۲. مشکلات جسمی و پزشکی:

بسیاری از زوجین هستند که مشتاق فرزندآوری می‌باشند اما از لحاظ جسمی توانایی باروری ندارند و بدن یکی از زن یا مرد با مشکلات پزشکی همراه است. میزان ناباروری در جهان حدود ۱۰ تا ۱۵ درصد گزارش شده است. این در حالی است که در ایران این آمارها بیش از ۲۰ درصد است. در تهران میزان ناباروری حدود ۲۱ درصد و در گزارش‌های دیگر حدود ۲۶ درصد ثبت شده است که این مقدار از معدل جهانی بسیار بالاتر است. همچنین حدود ۱۳/۵ میلیون زوج در کشور وجود دارد. بر این اساس حدود ۲ تا ۲/۵ میلیون زوج نابارور در کشور وجود دارد. اگر ۳۰ درصد از این زوج‌ها به خدمات درمان ناباروری در پروتکل‌های لقاح خارج رحمی نیاز داشته باشند می‌توان گفت حدود ۵۰۰ تا ۷۵۰ هزار زوج به این خدمات نیاز دارند. در مجموع بین ۱۵۰ تا ۲۰۰ هزار زوج به درمان‌های سالانه ناباروری نیاز دارند.^۳

در بسیاری از موارد این مشکلات قابل درمان هستند اما عللی مثل گرانی پروسه درمان، نبود بیمارستان‌های درمانگر نازایی در دسترس، عدم حمایت بیمه‌ها از نازایی، عدم آگاهی یا پذیرش عیب از سوی مردان و غیره مانعی برای آغاز یا پیشرفت روند درمان هستند.

۳. انواع سقط جنین:

درباره سقط جنین و رابطه آن با کاهش فرزندآوری باید گفت سقط در انواع مختلف خود موجب کم شدن موالید می‌شود. برخی از سقط‌ها طبیعی است که به خاطر سیستم بدن مادر انجام

۱ «... وَلَا تَقْتُلُوا أَوْلَادَكُمْ مِمَّنْ إِمْلَاقٍ. نَحْنُ نَرْزُقُكُمْ وَإِيَّاهُمْ ...»

۲ انعام (۶)، ۱۵۱.

۳ روزنامه جام جم، دوشنبه ۹ دی ۱۳۸۷، شماره ۲۴۶۴، ص ۵.

می‌شود، این سقطها معمولاً بر اثر ناآگاهی مادران از مواظبت‌های حین بارداری و یا ناآگاهی خانواده‌ها در این زمینه است. برای جلوگیری از این‌گونه سقطها باید آموزش‌های لازم برای بارداری، پیش از بارداری به خانواده‌ها داده شود. اما سایر سقطها گاهی درمانی و گاهی غیرقانونی هستند. در سال‌های اخیر آمار سالیانه سقط رشد بیش از اندازه داشته است.

آمار که پزشکی قانونی از تعداد مراجعان در اختیار رسانه‌ها قرار داده است، نشان می‌دهد که آمار مراجعان برای سقط جنین به مراکز پزشکی در طول ۱۰ سال گذشته رشد صعودی داشته و از ۲ هزار و ۹۲۹ مورد در سال ۸۵ به ۹ هزار و ۹۵۵ مورد در سال ۹۴ رسیده است. همچنین آن‌طور که سازمان پزشکی قانونی اعلام کرده است در این مدت استان‌های تهران با ۱۵۳۷ مراجعه و ۸۰۵ مجوز سقط درمانی، خراسان‌رضوی با ۶۳۹ مراجعه و ۵۵۲ مجوز و خوزستان با ۵۸۰ مراجعه و ۴۷۸ مجوز، بیشترین، و استان‌های سمنان با ۳۳ مراجعه و ۱۸ مجوز، ایلام با ۶۴ مراجعه و ۴۳ مجوز و خراسان شمالی با ۷۷ مراجعه و ۳۸ مجوز، کمترین آمار مراجعین سقط درمانی را داشته‌اند. این آمار نشان می‌دهد رشد سقط جنین در ایران با سرعت بیشتری رو به افزایش است و این موضوع می‌تواند زنگ خطری مهم برای کشور باشد.^۱

سقط‌های درمانی، فرای در نظر گرفتن سقط‌های غیر قانونی، اغلب اوقات بر اثر اهمال والدین مبنی بر اتخاذ تصمیم درست برای سقط یا نگهداری جنین صورت می‌گیرد. با توجه به این که سقط در شرع مقدس اسلام عملی حرام و موجب ناخوشنودی پروردگار است و حتی از لحاظ فقهی دیه قتل به همراه دارد، باید گفت متأسفانه در دستور کار پزشکان قرار گرفته است. نظر امام خامنه‌ای در این باره:

«سقط جنین شرعاً حرام است و در هیچ حالتی جایز نیست مگر اینکه استمرار حاملگی برای حیات مادر خطرناک باشد که در این صورت سقط جنین قبل از ولوج روح، اشکال ندارد، ولی بعد از دمیدن روح جایز نیست حتی اگر ادامه حاملگی برای حیات مادر خطرناک باشد، مگر آنکه استمرار بارداری، حیات مادر و جنین هر دو را تهدید کند و نجات زندگی طفل به هیچ وجه ممکن نباشد ولی نجات زندگی مادر به تنهایی با سقط جنین امکان داشته باشد»^۲.

۱ <https://www.yjc.ir/fa/news/6049357>

۲ خامنه‌ای، رساله اجوبه الاستفتائات، ص ۲۷۹.

این در حالی است که دستورات سقط، طبق مصوبات سازمان بهداشت جهانی است که این نکته را درباره آن باید مطمع نظر قرار داد که اکثر اوقات دستورات آن‌ها همسو با دستورات اسلام نیست. در صورتی که با یقین می‌توان گفت فقط هرآنچه خداوند متعال برای بشریت به عنوان قانون برای وی فرستاده به صلاح دنیا و آخرت اوست. خداوند در قرآن کریم خطاب به والدین می‌فرماید: «کسانی که از روی بی‌خردی و نادانی، فرزندان خود را کشته‌اند، و آنچه را خدا روزیشان کرده بود - از راه افترا به خدا - حرام شمرده‌اند، سخت زیان کردند. آنان به راستی گمراه شده، و هدایت نیافته‌اند!»^۱ این کشتن شامل سقط جنین که روح در بدن او دمیده شده و به مثابه یک انسان نیز است نیز می‌شود. بنابراین ناآگاهی یا اهمال زوجین در این باره و وجود قوانین نادرست از سویی سقطها را به بهانه‌های واهی -مثل منگلی- افزایش داده است. در حالی که وجود موارد بسیاری نادرستی تست‌های تشخیصی -مثل غربالگری- را تأیید می‌کند. بر اساس بررسی‌های صورت گرفته و پرسش‌نامه‌های مستند اخذشده از مادران حاضر در طرح غربالگری، در بسیاری از مواردی که پس از غربالگری صورت گرفته، رأی به سقط جنین صادر شده است و مادران به دلایل مختلف از انجام سقط جنین، استنکاف داشته‌اند، پس از تولد نوزاد مربوطه و سلامت همه‌جانبه مادر و نوزاد، تشخیص غلط غربالگری و حکم صادره مبنی بر لزوم سقط به اثبات رسیده است!^۲

۴. مشکل در آمیزش:

تعدادی از زوجین وجود دارند که از جهات گوناگون پذیرای فرزندآوری هستند اما مشکل در آمیزش جنسی مانع از این امر در آنان می‌گردد. این مشکل گاهی به خاطر عدم آگاهی و گاهی به خاطر یک مشکل توأمان جسمی-فکری است که قابل درمان می‌باشد.

۵. مشکلات روان شناسی:

۱ انعام (۶)، ۱۴۰.

۲ « قَدْ خَسِرَ الَّذِينَ قَتَلُوا أَوْلَادَهُمْ سَفَهًا بِغَيْرِ عِلْمٍ وَحَرَمُوا مَا رَزَقَهُمُ اللَّهُ افْتِرَاءً عَلَى اللَّهِ قَدْ ضَلُّوا وَمَا كَانُوا مُهْتَدِينَ »

۳ <https://ravazadeh.com/> جنین خود را به بهانه تشکیل نشدن قلب نکشید

در میان هر زوجی تنش و اختلاف دیده می‌شود اما گاهی زوجین داشتن اختلاف را به خصوص اگر شدید و همراه با دعوا باشد مانع از فرزندآوری می‌دانند؛ حتی گاهی ایجاد شرایط مناسب برای باروری مثل آرامش و عدم استرس، با این دعوا و بگومگوها از بین می‌رود.

۶. مشکلات تربیتی:

نگرانی درباره تربیت فرزند به نحو شایسته، هم برای زوجینی که به تازگی ازدواج کردند و می‌خواهند فرزند اول را متولد کنند و هم برای زوجینی که فرزند دارند و تربیت چند فرزند را دشوار می‌دانند، ممکن است پیش بیاید. در این باره نباید نظر متخصصین تربیت فرزند را از یاد برد که تربیت یک فرزند به مراتب سخت‌تر از چند فرزند است؛ زیرا:

یکم: همه چیز در تربیت فرزند والدین نیستند؛

دوم: آن چه هم در دست والدین است خیلی بر اثر گفتار انتقال داده نمی‌شود بلکه فرزندان از روی رفتار والدین الگو برداری می‌کنند؛

سوم: کودکی که خواهر و برادرانی داشته باشد، برای بسیاری کارها از آن‌ها کمک می‌گیرد و خود را با آنان مشغول می‌سازد و بنابراین از مشغله والدین کم می‌شود.

چهارم: تک فرزندان دارای خصائص بدی می‌شوند که در زندگی آینده آن‌ها نیز اثرگذار خواهد بود؛ مثل عدم استقلال و یا وابستگی بیش از حد به والدین و غیره.^۱

۷. ایجاد محدودیت:

این مانع که در واقع یک مانع فکری است، در ابعاد متفاوتی ممکن است رخ نشان دهد. به طور مثال زوجین در ابتدای ازدواج فکر می‌کنند اگر زود فرزند بیاورند روابط و یا شادی آن‌ها با مشکل مواجه می‌شود. یا زنان فکر می‌کنند با فرزندآوری و یا افزایش تعداد فرزندان آزادی و انجام کارهای فردی، همیشگی و مورد علاقه‌شان از جمله شغل و درس از بین می‌رود. این موانع اغلب به خاطر نداشتن تجربه و آگاهی لازم ایجاد می‌شود.

۸. مشکلات عرفی:

۱ برگرفته از: دهنوی، نسیم مهر.

گاهی اوقات مسائلی در عرف یک جامعه گسترش می‌یابد و اصطلاحاً جا می‌افتد که نادرست است. درباره فرزندآوری هم چنین مسائلی وجود دارد که در برخی عوام به غلط جا افتاده و گاهی زوجین هراس این را دارند که اگر زود، پشت هم یا زیاد فرزند بیاورند مورد تمسخر و اذیت دیگران قرار بگیرند؛ به خصوص اگر خانواده یکی از طرفین چنین تفکراتی داشته باشد.

۹. ازدواج:

یکی از محوری‌ترین و مهم‌ترین عللی که جلوی رشد فرزندآوری را گرفته، مشکلاتی است که باعث شده ازدواج صورت نگیرد. این مورد به تنهایی خود بسیار جای بحث و تأمل و پیگیری دارد، زیرا علاوه بر ایجاد خلل در مسئله مهم فرزندآوری، زیان‌های بسیاری برای افراد، خانواده و به تبع جامعه برجای می‌گذارد.

۱۰. ترس از زایمان و عواقب آن:

یکی از مسائلی که پیش روی زنان است ترس از درد و مشکلات زایمان و همچنین آثار پس از آن مثل تغییر شکل اندام می‌باشد. این مشکلات تا حدی به طور حقیقی ایجاد می‌شود؛ اما بخشی از آن به علت عدم آگاهی کامل و درست از مراحل، نحوه، چگونگی و در یک کلام نداشتن آمادگی و مهارت کافی برای زایمان است و یا داشتن اطلاعات نادرست از افرادی که به طور خاص و در شرایط ویژه دچار مشکل شدند اما گفتنی است که بسیاری از آن‌ها قابل حل و درمان است. درباره ترس از زایمان در سنین بالا که به اشتباه در میان مردم جا افتاده که بارداری ایمن فقط بین ۲۰ تا ۳۵ سال است، باید گفت آنچه خداوند در بدن مادران قرار داده قطعاً مطابق توانایی و سلامت مادر و کودک است فقط مادران باید مراقبت‌های ویژه از خود و کودک را بیاموزند و به کارگیرند.

۱۱. اجرای سیاست‌های نادرست:

در سال ۱۳۶۷ نگرانی از افزایش انفجاری جمعیت و پیامدهای اجتماعی و اقتصادی آن، مسئولان را واداشت سیاست‌های جلوگیری از موالید اتخاذ کنند. پس از پایان جنگ هشت ساله ایران و

عراق و هم‌زمان با آغاز ریاست جمهوری اکبر هاشمی رفسنجانی در سال ۱۳۶۸ سیاست کنترل جمعیت در ایران با شعار «دو بچه کافی است» و «فرزند کمتر، زندگی بهتر» از سر گرفته شد.^۱ این برنامه را اگر نتوان به طور کلی مردود دانست، باید گفت حداقل فقط در مقطعی از زمان می‌توانست درست باشد؛ اما تا زمان بسیار طولانی به درازا انجامید به طوری که رشته کنترل آن از دست رهبران رها شد. این سیاست‌ها در موارد اقتصادی مثل عدم تعلق کوپن معیشتی به خانواده‌های دارای بیش از سه فرزند و نیز عدم بیمه آن‌ها، درمانی، آموزشی، رسانه‌ای، تبلیغاتی پزشکی و غیره صورت گرفت. بنابراین در دوران حاضر که عدم فرزندآوری معضلات بسیاری برای کشور به وجود خواهد آورد، این سیاست‌ها باید به نحو احسن تغییر یابند.

۱۲. فرهنگ سازی غربی:

دنیای غرب با سرکردگی کفار و یا یهودیان و مسیحیان منحرف شده از دین واقعی، همیشه دنبال به کرسی نشاندن افکار شیطانی خود در سطح جهان هستند و در این راه از هیچ وسیله‌ای ابا ندارند و نیز از بهترین و کارآمدترین روش‌ها بهره می‌برند. یکی از اهداف شوم آنان کاهش زاد و ولد در جهان به علت‌های گوناگون مثل کنترل بهتر مردم و بهره‌برداری بیشتر از منابع طبیعی است. این هدف در بین مسلمانان به خصوص ایرانیان بیشتر دنبال می‌شود. به طوری که با تبلیغات سوء غرب، فرزندآوری ضدارزش و عدم فرزندآوری به ارزش تبدیل گشته است. در این دیدگاه حتی بهتر است تنهایی و حس پدری و مادری با حیوانات خانگی جبران شود اما فرزندآوری صورت نگیرد. علاوه بر تبلیغات رسانه‌ای و در فضای مجازی، در فضای حقیقی هم به نحوه‌های مختلف این هدف دنبال شده است. مثلاً محصولات خوراکی یا بهداشتی توزیع، صادر یا توصیه شدند که به مرور زمان توسط پزشکان و یا متخصصان ضد سلامت و به طور خاص ضد بارداری بوده است. متأسفانه بسیاری از این‌ها مورد پذیرش و اجرای مسئولین و مردم واقع شده است.

راه‌های برون رفت از موانع فرزندآوری

^۱ https://fa.wikipedia.org/wiki/کنترل_جمعیت

برای خروج از این بحران بزرگ، کارکردن بر روی یک بعد به طور مثال فرد یا اجرای سیاست‌های دولتی به تنهایی کافی نیست. در این گونه موارد نیاز به مشارکت و فعالیت همه جانبه از سوی مردم و مسئولین است. همان‌طور که اشاره خواهیم کرد برخی از راه‌حل‌ها به مردم و یا سازمان‌های مردم‌نهاد و برخی به مسئولین بازمی‌گردد. در واقع هر مسلمان ایرانی که سرنوشت کشور و آیینش برای وی مهم است، در این راه هر تلاشی می‌تواند انجام دهد نباید مضاغیه نماید. در این مقاله به چند مورد از آن‌ها اشاره می‌شود:

۱. اقتصادی:

۱. اعطای وام و تسهیلات توسط بانک‌ها و ارگان‌ها - حداقل برای زیرمجموعه‌های خودشان - ، جهت مقوله فرزندآوری و ازدواج.
۲. قرار گرفتن درمان ناباروری در اولویت اول بیمه‌ها.
۳. رایگان و یا حداقل ارزان شدن ویزیت، سونوگرافی و زایمان زنان در بیمارستان‌ها.
۴. افزایش حقوق به ازای هر فرزند.
۵. افزایش یارانه سرپرست خانوار به ازای هر فرزند.
۶. اعطای بن معیشتی متناسب با تعداد فرزندان.
۷. در نظر گرفتن خدمات بیمه و پزشکی رایگان از چند فرزند به بالا - بنا به مصلحت - برای فرزندان و حتی والدین، جهت تشویق و تسهیل امر فرزندآوری و رفع یکی از نگرانی‌های خانواده‌ها که مانع از فرزندآوری می‌شود.

۲. فرهنگی:

۸. تشکیل کارگروه تحقیقاتی متشکل از متخصصان مختلف برای تأیید یا رد سلامت محصولات خوراکی و بهداشتی ناظر بر مسئله فرزندآوری و نازایی، برای جلوگیری از تولید، واردات و یا حداقل اطلاع و آگاهی بخشی به عموم مردم جهت عدم استفاده، حداقل تا سنین امکان بارداری.
۹. از بین بردن ارزش کار زنان به واسطه نپذیرفتن اکثر آنان در مشاغل رسمی و غیر ضروری دولتی و غیره. این امر نه تنها ظلم و بی‌عدالتی محسوب نمی‌شود بلکه متناسب کرامت و منزلت زن است. طبق آموزه‌های اسلامی، زن ریحانه است و نه قهرمانه، بدان معنا که وظیفه سخت کار بیرون از منزل و تهیه معاش خانواده به عهده مردان است و زنان با این کارها از وظایف اصلی خود که

تربیت نسلی متعالی است بازمی‌مانند. احساس به وجود آمده برای اشتغال در زن یا بر اثر کمبودهایی است که متحمل شده - که با آموزش صحیح به مردان از طرق مختلف و فرهنگ‌سازی حل می‌شود؛ و یا بر اثر چشم و هم چشمی‌ها است، که در این صورت اگر جامعه‌ای یک‌دست داشته باشیم، چنین احساسات منفی ایجاد نخواهد شد. باید دقت داشت که این امور دفعی صورت نپذیرفته و دفعی نیز از بین نمی‌رود، و تلاش وجدیت می‌طلبد.

شاید نیاز باشد آموزش دروسی که متناسب با زن نیست برای زنان برداشته شود تا نیاز کاذب به اشتغال متناسب با درسی که خوانده شده از بین برود.

این که گفته شد مشاغل غیرضروری، منظور مشاغلی است که فرقی نمی‌کند یک خانم آن را انجام دهد یا آقا، در غیر این صورت مشاغلی وجود دارد که بهتر است و یا حتی گاهی واجب و ضروری است که خانم‌ها آن را برعهده گیرند مانند پزشکی و مشاغل وابسته آن، تدریس و نظامی.

اما یک نکته مهم هم باقی می‌ماند و آن زنان بی‌سرپرست و سرپرست خاتوار است. در این باره باید تدابیر ویژه اندیشیده شود تا در صورت ممکن اشتغال رسمی از سوی این بانوان انجام نگیرد؛ مثلاً وام‌های تأسیس مشاغل خانگی به آنان تعلق پذیرد.

حداقلی‌ترین شرط موارد ذکر شده این است که در سنینی که زنان می‌توانند باردار شوند و مشغول تربیت فرزند هستند، به کار گرفته نشوند.

به طور مثال در یک تحقیق آمده است: «تفکیک شاغلان اضافه شده برحسب جنسیت نشان می‌دهد که از مجموع ۷۹۰/۶ هزار شغل ایجاد شده در سال ۱۳۹۶، تعداد ۴۷۶/۲ هزار شغل به موجودی اشتغال مردان و ۳۱۴/۳ هزار شغل به موجودی اشتغال زنان اضافه شده است. با اضافه شدن موجودی اشتغال زنان در سه سال اخیر، سهم اشتغال زنان از کل شاغلان کشور از ۱۴/۵ درصد در سال ۱۳۹۳ به ۱۷/۹ درصد در سال ۱۳۹۶ افزایش یافته است؛ پس می‌توان گفت تحولات بازار کار در سه سال اخیر به نفع اشتغال زنان بوده است.»^۱

بنابراین رعایت این نکات می‌تواند فرصت‌های شغلی بسیاری برای مردانی که در اصل باید سرپرست خانواده باشند و اکنون در فقر به سر می‌برند فراهم آورد.

۱ بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران، خلاصه تحولات اقتصادی کشور در سال ۱۳۹۶، ص ۲۲.

۱۰. به کارگیری و ابلاغ دستورالعمل‌هایی توسط وزارت بهداشت برای پزشکان و ماماها جهت همکاری هرچه بیشتر و بهتر در راستای فرزندآوری، چه به صورت روانی و چه به صورت حقیقی. و نیز در صورت لزوم تشکیل کارگروهی برای تولید محتوای لازم در این زمینه و پخش آن بین این قشر مهم و مؤثر.

۱۱. ایجاد ستاد ملی فرزندآوری برای اندیشیدن، تولید و نشر هرآنچه برای افزایش فرزندآوری و جلوگیری از پیر شدن جمعیت لازم است.

۱۲. فرهنگ‌سازی از طریق وسیله‌ی بسیار مؤثر صدا و سیما، برای تبیین اهمیت و ضرورت فرزندآوری و نیز اطلاع‌رسانی درباره خدماتی که برای آن در کشور ارائه می‌شود، با همکاری سایر نهادها؛ همواره شاهد آن بوده‌ایم که آنچه از طریق این رسانه در معرض استفاده عموم قرار گرفته در ایجاد تغییر نگرش و رفتار آحاد جامعه اثرگذار بوده است، بنابراین ساخت فیلم، مستند، ارائه اخبار از وضعیت کشور در این زمینه، ساخت تیزرهای تبلیغاتی و غیره می‌تواند اثرگذار خوبی برای تغییر نگرش‌های اشتباه باشد. برای شاهد اثر گذاری می‌توان به موضوع نام‌گذاری اشاره کرد؛ پس از پخش سریالی با نام «ستایش» فراوانی این نام به رده سوم اسامی در سال ۱۳۹۰ رسید.^۱

۱۳. ایجاد یک نهاد یا گروه توسط طلاب علوم دینی برای تتبع و گردآوری هرآنچه در این مسیر مورد نیاز مردم جامعه است؛ مثلاً استخراج عوامل تقویت اعتقادات مردم درباره رزاقیت خداوند؛ یا استخراج یک روش تربیت دینی واحد مانند علم فقه، که به طور جداگانه به مسئله فرزندآوری و تربیت فرزند و سایر موضوعات وابسته بپردازد؛ به گونه‌ای که تشویق‌ها و سردرگمی مردم برای رجوع به یک منبع دینی استخراج شده از آیات و روایات را خاتمه دهد و آرامشی در این زمینه میانشان گسترش یابد. و یا پرداختن به مبحث سقط و ضرورت آن به صورت ویژه و غیره.

۱۴. دستورکار قرار گرفتن گسترش مباحث فرزندآوری و منافع دنیوی و اخروی آن در نهادهایی مثل نمازجمعه و ائمه جماعات سراسر کشور. برخی از سازمان‌های مؤثر وجود دارند که با آموزش یا ابلاغ تأکید بر روی مسئله فرزندآوری می‌توان به طور غیر مستقیم از طریق آنان بر روی اعتقادات مردم کار کرد؛ که از جمله، دو نهاد مزبور می‌باشد.

^۱ <https://www.sabteahval.ir>

۱۵. بهره‌مندی از فرصت‌های موجود در شهرداری برای فرهنگ سازی مثل بنرهای تبلیغاتی، دیوار نگاشت‌ها، فضاهای فرهنگی و حتی تفریحی و غیره.
۱۶. ایجاد فرصت‌های علمی مطالعاتی مختلف توسط وزارت مربوطه؛ مثلاً فراخوان جذب و انتشار کتاب و مقاله در موضوعات مربوطه.
۱۷. پررنگ کردن روز ملی جمعیت و ایجاد یک فرهنگ عمومی به واسطه ایجاد شادمانی‌ها یا اعطای جوایز و یا تسهیلات به فرزندان آوران برتر و مواردی از این دست برای ماندگار شدن اهمیت این قضیه در اذهان.
۱۸. گسترش هم دلی و مواسات از طریق فرهنگ سازی در ابعاد مختلف؛ در این طرح مردم به مشکلات مادی و معنوی هم به خاطر انسانیت و وظیفه برادری کمک می‌کنند؛ بنابراین بسیاری از موانع فرزندان‌آوری حل خواهد شد.

۳. نظارتی:

۱۹. جلوگیری از پخش قانونی و آزاد قرص‌ها و وسایل ضد بارداری و نیز نظارت بر انجام عمل‌های بستن و جلوگیری کننده از بارداری. خیلی از اوقات جلوگیری از بارداری به گفته علم تجربی باعث ناباروری می‌شود. پروسه درمان ناباروری هم طولانی است و هم پیچیدگی‌های خود را دارد و این طور نیست که با خوردن مثلاً یک قرص درمان شود، لذا گاهی اگر والدین نازا باشند یا مشکل در بارداری داشته باشند و بارداری را به تعویق بیندازند، و دیر متوجه مشکل خود شوند، درمان سخت یا غیرممکن خواهد شد. مراجع تقلید هم، چنین جلوگیری‌هایی را دارای اشکال می‌دانند:
- «... جلوگیری از باردار شدن «ذاتاً» از نظر اسلام کار خوبی نیست - مگر در مواقعی که به راستی مشکلات اجتماعی و تربیتی به وجود آید - ... در حقیقت اسلام راه را برای مسلمانان باز گذاشته است که اگر ضرورتی ایجاب کند که از باردار شدن زن جلوگیری شود - مانند ضعف و ناتوانی زن و یا مشکلات دیگر - مسلمانان بتوانند از این قانون استفاده کنند و از آن جلوگیری به عمل آورند. ولی باید توجه داشت که اینها همه در صورتی است که نطفه منعقد نشده باشد، ولی اگر نطفه منعقد شود سقط کردن آن مسلماً حرام است. یعنی پس از انعقاد نطفه در رحم - حتی اگر نطفه یک روزه باشد - ساقط کردن آن مطلقاً ممنوع است.»^۱

۱ مکارم و سبحانی، پاسخ به پرسش‌های مذهبی، ص ۳۸۳.

۲۰. اهتمام و نظارت جدی بر زایمان‌ها از جهت طبیعی و یا سزارین، چراکه سزارین عوارضی دارد که مادر گاهی نمی‌تواند، پس از یک یا چند سزارین، دیگر زایمان کند و یا همراه سختی بسیار است. در این مورد باید پزشکان هم از لحاظ قانونی آزاد و هم از جهت اخلاقی و ضرورت روز کشور توجیه باشند تا هر آنچه واقعا برای سلامت مادر و کودک لازم است صادر کنند و بهانه‌های واهی یا کم‌اهمیت را کنار بگذارند. یک قسمت از مبحث هم مرتبط با مادران باردار است که باید آگاهی و امکانات لازم برای ایجاد مقدمات زایمان طبیعی و نیز گرفتن تصمیم درست در شرایط ویژه را داشته باشند. ایجاد کارگاه‌های آموزشی بارداری و مراکز تخصصی بارداری و زایمان می‌تواند بار بزرگی از دوش خانواده‌ها و حتی پزشکان و ماماها بردارد.

۲۱. تشکیل کارگروه نظارتی از سوی قوه قضائیه برای برخورد با متخلفین این موضوعات به صورت جدی، خاص و ویژه.

۲۲. بررسی و نظارت بر مسئله اجاره نشینی و هزینه‌ها از سوی مسئولین و رعایت هرچه بیشتر آن از سوی مردم.

۴. تسهیلاتی

۲۳. ایجاد بیمارستان‌های مخصوص در هر استان و یا اختصاص یکی از بیمارستان‌های هر استان به مقوله فرزندآوری و نازایی با ارائه این خدمات تا حد ممکن به صورت رایگان و یا حداقل ارزان.

۲۴. حمایت بیشتر از کارآفرینی برای افزایش مشاغل و بر سر کار رفتن عده افرادی که بی‌کاری و عدم درآمد کافی مانع فرزندآوری آنان شده است.

۲۵. ایجاد مراکز تخصصی مشاوره و درمان روان‌پزشکی و روان‌شناسی رایگان یا ارزان و در دسترس برای رفع آن دسته از مشکلات که به روح و روان آدمی وابسته است. مثل مشکلات آمیزشی، دعوای خانودگی و نگرانی‌های تربیتی.

۲۶. ایجاد یک سازمان برای ازدواج آسان که مطمئن و کارآمد باشد، جهت تسهیل ازدواج برای خانواده‌های مختلف از جمله کم‌بضاعتان.

۲۷. در نظر گرفتن عفو و بخشش جرایم با اولویت بالا برای آن دسته از افرادی که دارای فرزندان بیشتر هستند.

۲۸. همکاری با سپاه و بسیج برای فرهنگ‌سازی و ارائه خدمات.

۲۹. ایجاد مراکز محلی نگهداری از کودک و همکاری با مادر؛ یکی از دغدغه‌های هر مادری آن است که به امور روزمره، اجتماعی و متعالی خود برسد، اگر مراکزی ایجاد شود که زنان در آنجا به همکاری با هم در اداره امور بپردازند، بسیاری از دغدغه‌ها حل خواهد شد. محلی بودن مراکز بدین جهت است که افراد بتوانند روی هم شناخت داشته باشند و کودکان با آن محل و افراد اخت داشته باشند تا اگر نیاز باشد مثلاً یک ساعت از روز به آنجا بروند ممکن باشد. مثل طرح مادران شریف.^۱

۵. تقنینی

۳۰. حذف قوانین نادرستی که منجر به سقط جنین می‌شود مثلاً اجرای آزمایش غربالگری جز در موارد نادری که به تشخیص پزشک ضرورت جانی ایجاب می‌کند انجام نگردد چراکه نتیجه آن اگر سالم بودن بچه باشد هزینه اضافی است و اگر بیمار بودن بچه باشد دستور به سقط داده می‌شود که انجام این‌ها نادرست و حرام شرعی است. گفتنی است پزشکان در پاسخ به این سوال که چرا این تست را برای همه بیماران پیشنهاد می‌کنید می‌گویند قوانین ما را مجبور به این کار کرده است.

۳۱. ارائه فرصت بیشتر برای مرخصی به زنان در شرایط بارداری، زایمان و شیردهی در مراکز آموزشی و نیز ادارات کشور می‌تواند آسایش خاطر را برای زنان جهت فرزندآوری رقم بزند.

۳۲. ایجاد کتاب درسی یا یک واحد درسی برای سنین مختلف متناسب با سن آن‌ها برای پذیرش اصل قضیه مادری و پدری، مسئولیت پذیری و مهارت بخشی در اداره زندگی و تربیت فرزند، با توجه به اصول و عقاید بومی، دینی و فرهنگی ایران اسلامی.

۱ ر.ک: <https://www.faradeed.ir/fa/news/۲۱۸۵۱>

نتیجه:

کاهش فرزندآوری و پیرشدن جمعیت مضرات فراوانی برای کشور و شیعه به دنبال دارد؛ چندین سال است که نرخ رشد فرزندآوری در ایران اسلامی کاهش شدید داشته است. پس از دانستن این مطالب، مقاله حاضر بر آن شد، جهت جلوگیری از ایجاد بحران در میهن اسلامی، ایران، به بررسی موانع فرزندآوری پرداخته و راهکارهایی برای آن پیشنهاد دهد.

۱۲ مانع در ابعاد مختلف سیاسی، اقتصادی، جسمی، روانی، فکری و فرهنگی ذکر شد؛ که به ترتیب موضوع، موارد زیر را شامل می‌شود:

سیاست‌گذاری نادرست مبنی بر کاهش جمعیت در سال ۱۳۶۸، مشکلات مالی، حقوقی و شغلی، عدم سهولت در ازدواج، معضلات نازایی، سقط و آمیزش، اختلافات خانوادگی و نگرانی درباره تربیت فرزند، ترس از محدودیت، زایمان و تحقیر و در نهایت قرار گرفتن در معرض فرهنگ‌سازی‌های غربی.

۳۲ راه حل برای موارد ذکر شده بیان شد؛ بخش **اقتصادی**: اعطای وام و بن، بیمه ناباروری، ویزیت و بیمه رایگان، افزایش حقوق و یارانه. بخش **فرهنگی**: تشکیل ستاد ملی، کارگروه تحقیقاتی و گروه اعتقادی طلاب، کاهش ارزش کار زنان، توجیه کادر پزشکی، فرهنگ‌سازی از طریق رسانه، شهرداری، ائمه جماعات و جمعه، جذب تألیفات علمی کاربردی و گسترش موسسات. بخش **نظارتی**: نظارت بر پخش وسایل و عمل‌های ضدبارداری، نظارت و تدبیر بر سزارین، نظارت بر اجاره‌ها و نظارت همه جانبه از طریق قوه قضائیه. بخش **تسهیلانی**: ایجاد بیمارستان، مراکز روانشناسی، سازمان ازدواج و مراکز همکاری با مادر، حمایت از کارآفرینی، عفو زندانیان با تعداد فرزند بالا، همکاری با سپاه. بخش **تقنینی**: حذف قوانین نادرست سقط، افزودن مرخصی زنان، تألیف کتب درسی همسو.

در پایان مشخص می‌شود که هرچند بحرانی با پیچیدگی موانع بر سر راه ایران اسلامی قرار دارد، اما با همکاری مسئولین و مردم می‌توان از طرق متعدد به آسانی اما با صبر و تلاش مشکلات را حل نمود.

قطعا موفقیت در این زمینه نیازمند کار تخصصی بیشتر و آمارگیری‌های دقیق‌تر می‌باشد و هنوز راه‌حل‌های گوناگونی وجود دارد که قابل طرح و بررسی است که از عهده این نوشتار خارج است.

منابع:

۱. قرآن کریم، ترجمه فولادوند و مکارم.
۲. ارضروم چیلر، ابعاد گوناگون فقر در ایران، <https://www.sid.ir/>.
۳. بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران، خلاصه تحولات اقتصادی کشور در سال ۱۳۹۶، <https://www.cbi.ir>.
۴. خامنه‌ای، سید علی، رساله اجوبه الاستفتائات (ترجمه فارسی)، تهران: پنجاه و پنجم، ۱۳۸۸ ه-ش.
۵. دهنوی، حسین، نسیم مهر، قم: خادم الرضا، یکصد و چهاردهم، ۱۳۹۶ ه-ش.
۶. روزنامه جام جم، دوشنبه ۹ دی ۱۳۸۷، شماره ۲۴۶۴.
۷. فرهنگ فارسی عمید.
۸. کلینی، محمد بن یعقوب بن اسحاق، الکافی (ط - الإسلامیه)، ۸ جلد، تهران: دار الکتب الإسلامیه، چهارم، ۱۴۰۷ ه-ق.
۹. مرکز آمار ایران، بررسی روند تغییرات ساختار و ترکیب جمعیت کشور و آینده آن تا افق ۱۴۳۰ شمسی، <https://www.amar.org.ir>.
۱۰. مکارم شیرازی، ناصر و سبحانی، جعفر، پاسخ به پرسش های مذهبی، قم: مدرسه الإمام علی بن ابی طالب(ع)، چاپ دوم، ۱۳۸۱ ه-ش.
۱۱. ولدی عباسی، محسن، ایران جوان بمان، قم: آیین فطرت، اول، ۱۳۹۶ ه-ش.
۱۲. <https://faradeed.ir>
۱۳. <https://farsi.khamenei.ir>
۱۴. <https://fa.wikipedia.org>
۱۵. <https://ravazadeh.com>
۱۶. <https://sabteahval.ir>
۱۷. <https://vjc.ir>